

Digitales Brandenburg

hosted by **Universitätsbibliothek Potsdam**

Rabenu Sa'adyah ga'on

Bernfeld, Shim'on

Kraça, 1892

דליפנריב וועמש ר"ד תאמ. (ותדלה תנשל הנש פלא תאלמל). וואג הידעס ונבר

urn:nbn:de:kobv:517-vlib-973

רבנו סעדיה גאון.

(למלאת אלף שנה לשנת הולדתו).

מאת ד"ר שמעון בירנפילד.

חקירה נושנה היא כפי חוקרי קדמוניות עמנו, מכני ישראל ומכני הנכר, אם רשמי תולדות עמנו מיום גלותו מארצו ראויים להקרא בשם תולדה (Historia) לאומית או רק תולדה של איזה דת או כתה דתית. יסוד השאלה הזאת הוא רק יען לא למדו רבים לדעת, כי ישנו עם (במושג המובן בו) גם בלי שעל אדמתו. לכן חשבו כי אי אפשר לדבר מעם ישראל ותולדתו אחרי כי גלה מעל אדמתו ונפזר לכל קצות הארץ, כי אם נוכל לחקור על תולדת כתה דתית אשר היתה לעולמים. המשכיל על דבר אמת לא יודה לדעה הזאת, כי אמנם רק ההיסטוריוגרפיה הקודמת מצאה די ספוקה ברשמה לדור מקרים חצוניים, כמו מלחמות ומהומות, שפיכות דמים והרג רב; אולם ההיסטוריוגרפיה האמתית, מולדת בית החקירה הישרה, כבר הכירה כי העקר הוא לשום מעיננו בהתפתחות רוח המין האנושי פנימה והשתלשלות ההשכלה מדור לדור ומעם לעם ע"י יחס והתקשרות בין העמים והדורות השונים, אשר אמנם רק חקירה עצומה ועמוקה כזאת תשביע את נפש שוקקה ותתן לנו התועלת האמתית היוצאת מחקירת התולדה. וע"פ הדברים האלה יצדק לדבר מתולדות עמנו גם אחרי גלה מארצו, שהרי עוד כעת נכרים רשמי פעולתו העצומה בכל הליכות התולדה.

וכאשר נבוא לידי הכרה אמתית כזאת, אזי נתן רוב כבוד ויקר לנפשות גדולי ישראל הגבורים המצוינים, אשר עליהם נוסדות הליכות תולדתנו. באמרי: הגבורים המצוינים אין כונתי להמצוינים בהלכה, שהרי אלה לא יצאו מארבע אמות של הלמיד ולא נראה בהם כח מניע באפני תולדתנו; אלא כונתי לאלה המעטים, אשר בראו שמה חדשה ונתנו חיים חדשים לעמנו. העקר אצלי, אם נראה איזה דחיפה רוחנית בחיי הלאום, רוח צה ובריא, אשר שחר האויר המעופש של מחנה ישראל, שהרי כל חיים מורגלים בלי שנוי מדור לדור ובלי תנועה קדימה, יובילו באחרונה לעפוש ושטמון ולבסוף למות רוחני. ואכפיל פתגמי, אשר כבר השתמשתי בו פעמים רבות בנוגע לחיי עמנו והתפתחות רוחו: התנועה היא חיינו ואם אפסה התנועה נראה עקבות המות.

אחד מהגבורים המצוינים האלה, אשר עליהם נבנה חומת תולדתנו היה גם רבנו סעדיה גאון, אשר הקדשתי שורותי אלה לשנת מלאת אלף שנה להולדתו.

* * *

אנשים גדולים באמת, אם נציג אותם לעצמם, לא נשיגם ולא נבינם; לא נשיג את ערכם ולא נבין את פעולתם. אנשים גדולים בפני עצמם הם ענקים, אשר אין להם יחס עם ההמון הגדול. אולם אם נציג אותם על מקומם הראוי בהתקשרות עם עמם ובני דורם נוכל להוציא משפט על ערכם.

רבנו סעדיה גאון לא על עצמו יצא ללמד, כי אם על כל דורו; תמונתו היא תמונה היסטורית, ותולדות חייו הן תולדות עמנו בפרק מיוחד.

אם נביט על תקופת הגאונים, אזי נמצא כי בכלל היתה ענייה באנשים מצוינים העומדים לנשם עמם. אלמלא חמל עליהם רב שרירא גאון והזכיר שמותם לדור אחרון באגרתו הנודעת, כי אז לא היה נזכר אף שם עלי אדמות. עד ימי רבנו סעדיה לא נמצא אף אחד עומד על מרום המדרגה ורכס ככלם המה רק לומדים במושג הרגיל. באיברופא עוד לא בראה לה האומה חיים רוחניים וכל בני ישראל היו עוד כפופים למרכז הלאומי באסיה, לשתי הישיבות סורא ופומבדיתא, אשר קדושת הזקנה היתה חופפה עליהן. אולם משתי הישיבות האלה לא יצאו מים חיים לכל היהדות. כידוע נהגו נשיאות ברמה אלו ראשי גלילות אשר ע"פ הרוב השתמשו במשרתם לטובת עצמם והיו מצערים לתלמידי חכמים, וגם הגאונים היו ע"פ הרוב בידם כחומר ביד היוצר. תקופת הגאונים היתה גם ראשית בכורי הקבלה, אם גם לא בתמונתה הנוכחית, אולם כבר עמיתה היהדות מעטה כהה של הזיות והבלי אמונה, אשר מצאו מקומם בספרים מזויפים מיוחדים לקדמונים נודעים לשם באומתנו. מספר "יצירה" הפשוט עוד ברעיוניו ועד "שעור קומה" המרגיז לב כל קורא משכיל, ואשר כבר היה לחרב בידי שונאינו ומנדינו, כל הספרים בדמותם וצלמם לא יתנו כבוד והדר להתקופה ההיא. וגם פעולה נכבדה ויקרה מאד, כהמצאת הנקוד והטעמים, אשר היתה בימים ההם, לא מצאה לה רמז בכל הרשמים הספרותיים של הזמן ההוא. וגם אם שקר נחלו להם הקראים בהחליטם, כי הם המציאו את הדבר היקר הזה, בכל זאת גם אנחנו לא נצדק מכל וכל, ביחסנו לנו הפעולה הנכבדה הזאת, שהרי בימי הולדה לא שם איש לב לה וכאלו מחלנו אז על הכבוד כי היינו ממציאים דבר, אשר יתן פאר וכבוד לממציאיה. בכלל יצדקו מאד דברי חכם הקרן אחד (ר"ש פינסקר) באמרו (לקושי קדמוניות צד ל"ב): "ואני איני חש לחות דעתי שכל אלה בעלי "מסורה ודקדוק ונקוד ומעמים (כצרוף כ"א וב"ג) שהיו מבלי כל ימיהם במלאכות "כאלה ולא נמצא מהם ממקום אחר שום סימן שהתעסקו גם בתלמוד, אלה כלם "חשודים אצלי בקראות או עכ"פ אם לא היו קראים בפרהסיא, מידי ריח קראות "והנטיה אליה לא יצאו... וכן דעתי נוטה ג"כ על אותם שעסקו רק באגירת "האגרות ופירושי המקראות עפ"י פשט חשודים אצלי בכך. אך להתודע ולהגלות "שזה החשד נופל ממני רק על אותם מנעלי מלאכה כאלה שהיו בין התגלות "ענן ובין כמו חמשים שנה אחרי הרבנו סעדיה גאון" וכו' וכו'. ומה שמען על הדבר הזה הח' המובהק ר' אה"י (בספרו דרו"ד ח"ד צד 256 הערה 6) יצדק רק אם נקח דברי הר"ש פינסקר כפשוטם, אבל לא יצדק אם נבין דבריו ע"פ האמת. כי אמנם הנטיה להבין כתבי הקדש ע"פ פשוטם ולקבץ כללי הדקדוק ומה גם להמציא דברים וסמנים המקילים למוד כה"ק כלם הם ענינים נוסים לקראות, לא

קראות ממש של ענן וחבריו, רק רצוני התנגדות לחיים הת למודיים של הגאונים ובני גילם. וכאמת אני מרחיב משפטו של ר"ש פינסקר ואומר: כי גם אם נמצא פעולה ספרותית בכדומה גם לפני התגלות ענן, בזמן שהקראות בתמונתה המצוינת עוד לא היתה ולא נבראה, גם זאת היא קראות לפי האופן שצינתי. שהרי ענן בעצמו אי אפשר שהמציא את הקראות וברא אותה מיש לאין, אם לא נאמר, כי כבר קודם לכן נמצאה התנגדות לחיים המורגלים המכווצים בד' אמות של הלכה, אשר על פיה יחיה היהודי, ואי אפשר לגמרי, כי לא נמצאו בכל דור אנשים מלעינים על כיוצא בזה, מאחרי שגם בימי הגמרא נמצאים רשמים כאלה (אם גם לא נתנו להם שם ושארית ורק ע"פ מקרה נשארו רשמים מעטים), ומה שחדש ענן איננו דבר מקרי כידוע בקורות כמו אלה, וכל המאמין בדברים כפשוטם, כי ענן המציא את הקראות, ואלמלא הוא לא היתה כת קראות בעולם, הרי הוא כמאמין, כי אקמצא ובר קמצא חרב ירושלים, ולא אוכל להסכים גם אל דעת הרב שי"ר (כ"ח ח"ה צד 264 והלאה) כי יש יחס בין התחדשות הדת הקראית בעמנו והדת השמית בין המחמדנים, כי זה הוא רק קשור חצוני, ומזכה אני יותר דעת הרב ראה"ו (בדרו"ד ח"ד צד 46 ולהלן דברים מחוכמים מאד א"כ לא אסכים לכל ההצלה Apologie של הח' הזה) כי התחדשות דת הקראית היא כעין מחאה נגד מה שנעשה אז במחנה ישראל בנטיה חזקה מאד לצד אחד שלא כהוגן.

קורות הדת הקראית אמנם לא נודעו עוד על כורין מטעם הפשוט, כי עוד לא נכתבו בהשקפה אמיתית ונאמנה מבלי נטיה לשים צד; אבל נדע באיזה אמצעים השתמשו אז נגד הקראים* (ונדע ג"כ כי אלה האמצעים לא הועילו ומיום ליום רחבה הדת הקראית ונסבה למעלה ראש, וכאמת ברור היא כי אמצעים כאלה לעולם לא הצליחו ואין אדם שלישי ברוח לנצח עליו בכלי נשק חומריים, כי אם הרוח ינצח את הרוח. נגד התנועה החזקה של הקראים אי אפשר היה להלחם בלתי כלי זיין של החכמה והדעת. שהרי הקראים באו בטענות הגיוניות למטען על התלמוד ועל המחזיקים בו, ובודאי ע"י חרמים וקנסות ונדוים ורדיפות אי אפשר היה לשום רסן בפיהם, כי כן הטבע ברוח בני אדם, כי כאשר יענו אותם לעזוב איזה דעה דתית כן יפרצו בה. להתגבר על הקראים היה נחוץ איש מלא רוח חכמה ודעת והריחו ביראת ה' ואהבת עמו, לבלי להניח לפרוץ בחומתו פרץ ולדאוג להריסת האומה לגדור פרציה; איש כזה לא נמצא לא בסורא ולא בפומבדיתא, שתי הישיבות אשר עמדו אז לישראל ואשר בפי הקראים היו מכונות "שתי הזונות" והיו ללעג ולקלס. בעיר שהקראים שלחו שרשיהם עד למרחוק והשתדלו להפיץ דעותיהם בין העם, לא עשו הרבנים כלום להקים סכת

(* סה"ל בן מזליות כותב (ל"ק נספחות נד 37): „והדרכ הזו (כלומר להחוכח עם הקראים כמו שהיה רס"ג עושה) טוב מאשר היו עושים הראשונים מלפנים עמנו כנראה אל השלישים (ר"ל פקדי הכסות) לבגל (כלומר להלשין) לאחיהם (ל"ל באחיהם) ולהטעים כסף וזהב ומנדים ומקללים כשנאה ואיבה". הכי ידענו כי השתמשו אז בפקדי הכסות לרדוף את הקראים כמו שידענו ג"כ מספור ענן.

דוד הנופלת ולתמוך חומת היהדות המפורצת. לא דברו כאזני העם השכם ודבר להסביר להם היהדות המסורה ולהסיר מעליה חרפת הקראים, לא עמדו בפרץ ע"י ספרים ודרושים מושכים את הלב נגד מהרסי הדת. כי מלבד הקראים קמה אז עוד כת אחרת, המה אנשים אשר הרחיקו ללכת עוד יותר מהקראים ונגשו להרוס גם הדת הנכתבת בשלחם פיהם לדבר גם בתורת משה ע"י רוח בקרת חדה ועזה. וכל כך אזלת יד הגאונים, כי במקומות רבים למדו המלמדים לתלמידיהם את תורת משה עם פירושים של חוי הבלכי הנוסדים על אדני הנקרת החפשירת. הדבר הזה מפיץ אור בהיר על מצב העינים, וכמדומה לי, כי עוד לא עמדו החוקרים כראוי על הספור הזה. אין ספק כי המלמדים שפירשו לתלמידיהם את התורה ע"פ דעות חוי הבלכי עשו כזה רצון האבות שמסרו בניהם בדיהם להורות להם תורת אל חי, ובאופן הלמוד הזה הפיקו מהם רצון. זאת ועוד אחרת: חוי הבלכי (או הבלבי, ע"ן לקושי קדמוניות לר"ש פינסקר צד כ"ו) לא היה בודד במועדיו (ע"ש צד ט"ו), ואם נדע כי בל"ם היו כה"ם נמסרו בידי מיני העיר ורק על פיהם הורו המלמדים תורה לבני יעקב נוכל לשער מזה, כי רוח רבים וגדולים מן העם היה נוחה מהפלוסופיא של הפקרות הנמצאה בדעות חוי וחבריו. ועם זה לא יפלא בעינינו כי לא צלחה בידי הרבנים התלמודיים להשמיד ולהכחיד דעות כאלה פורות שרש ראש ולענה, ומה גם כי רוח בקרת ופלוסופיא נשכה אז בעולם היהדות בכבל וכל ארצות הקדם ע"י התגברות המחמדנים.

גם לזה לא שמו אז הגאונים לב, לעשות לכל הפחות ספר אחד והוא קובץ כל ההלכות הנהוגות, למען ידע כל תלמודי הדרך ילך בה ולא יהיה נבוך בדרכי האמונה, וזאת היתה „מונחת בהנאת הישיבות וטובתן וקיומן. הלא כן היה „דרוש לקיום הישיבות בתקפן שיהיו היהודים בכל הארצות צריכים להן. לא לבד „מפני שע"ז נתקיימו הכנסותיהן והיה לאל יד הגאונים להחזיקן ולתמוך החכמים „התלמידים כי אם גם מרצותם לעשות את הישיבות הנקודה המאחדת את האומה „הישראלית" (ראה"ו דר"ד ח"ד צד 19). ובשביל כך התנגדו תמיד לקובץ הלכות כמו שנדע מרב צמח גאון ומרב פלמוי גאון שהתנגדו לזה ככל כחם ונדע גם מפיהם, כי העם היה מתאוה לקובץ כזה והיו אומרים: „מה לנו ולקושיות התלמוד?" באופן זה נמצא את האומה הישראלית בסכנה גדולה וקיומה היה מוטל בספק ע"י האויבים שקמו נגד הדת מכל צד, ומי יודע מה היתה אחרית הדכה, אם לא היה הדבר נוגע להריש גלותא, אשר מזה היו הכנסותיו מצויות יען כי היו הישיבות מרכז היהדות. דוד בן זכאי ריש גלותא בחצי השני של המאה השביעית לאלף החמישי, הרגיש כי נחוץ לעשות מרה, למען רפא פרצות החומה. בראותו כי במדינת בכל לא נמצא איש כורה, אשר יוכל לעמוד בפרץ הביא ממרחק לחמו, וישם עיניו על איש אשר רוח אלהים בו, הוא רבנו סעדיה גאון, אשר כבר בהיותו בארץ מולדתו במצרים למד את ידיו לקרב ולהתגבר על שונאי היהדות ע"י חכמה ודעת, כאשר היה נחוץ בזמן ההוא.

רבנו סעדיה גאון המכונה הפתומי נולד בשנת ד' תרנ"ב בעיר פיתום במצרים ושם למד תורה, כל"ם היו כבר לומדים גם במצרים, שהרי מצאנו כבר סביב לשנת דת"ק את רב שמעון מקיירא (קאהירא) בעל ה"ג, גדול בלמוד

התלמוד. כבר בהיותו בן כ"ג שנה חגר מר סעדיה גאון חרבו להלחם נגד דעות
בזכות של ענן וחבריו וכתב נגדם ספר להפיל מענותיהם:

בְּתָבוּ בֶּן שְׁלֹש־עָשָׂרִים לְהַפֵּר
עֲצַת עֲנָן אֲשֶׁר קָשָׁר וּמָרַד

(עיין ניגר בכ"ח ח"ח צד 64 ור"ש פינסקר במבואו צד 170).

ארץ מצרים היתה אז מלאה מקראים כאשר נתפשטו גם בא"י ובכל המדינות.
בראשם עמד אז סלמון בן ירוחם ג"כ ממצרים, אשר בלה אח"כ ימיו בא"י;
הוא נלחם נגד הרבנים בכל תקף ועז, אולם בחרופים וגדופים, אלה פיהו מלא
ובזיונות כנשים מוכרות בשוק. אולם אם עד כה לא מצא איש אשר עמד לנגדו,
הנה פתאם עלה אריה מסבכו, מר סעדיה גאון התיצב נגד בזוי התלמוד וחרב
פיסיות בידו, הוא ידיעת התורה והחכמה, אשר תמים היו אצלו. נוכל לשער לנו
גודל האף והחמה מצד הקראים כראותם פתאם כי לא אלמן ישראל וכי יש איש
גבור מזוין אשר ידבר עמם בשער. על מר סעדיה שפכו כל חמתם והרבו לדבר
בגנותו, גם הוציאו עליו שם רע, כי היה בועט ברכו, יען כי היה לפי דבריהם
תלמידו של סלמון בן ירוחם. אולם בידענו כי ע"פ הרוב שמו הקראים שקר וכזב
מחסיים אין לנו לשום אמן בדבריהם, אם כי לא נפסיד כלום, אם גם תהיה
האמת נפיהם. ואמנם לפעמים החטיא רב סעדיה את המטרה בהצילו כל מנהג
ומנהג ונכנס לפעמים בפרצה דחוקה יותר מדאי. אולם כן דרך המלחמה, בכלל
נראה גבור מלחמה ומכריע תהתיו את אויבי היהדות המסורה וימינו עושה חיל
נגד הקראים. ואולם לא רק נגד הקראים נלחם מר סעדיה ברוח כביר כי אם גם
נגד כת הלצים המתלוצצים המכחישים בכל התורה כמו חוי הכלכי וסייעתו, גם
נגדם חגר כלי מלחמה וכטל דעותיהם הנפסדות. והקול הולך וחזק כי מר סעדיה
עשה טובה לעמו והגין על הדת הכתובה והמסורה נגד כל אויביה. גם לכבל הלך
שמעו הטוב והריש גלותא דוד בן זכאי נועץ לכחור בו לראש ישיבת סורא, דבר
אשר לא היה עוד מעולם, כי יבוא איש זר לכהן פאר במשרה הנכבדה הזאת.

ודוד בן זכאי נועץ מתחלה עם אחד מחכמי הישיבה של פומבדיתא, הוא
רב נסים נהורנאי, במי יבחר, אם במר צמח בר שהין, או במר סעדיה
הפיתומי. ואמנם רב נסים יעץ לבלי לכחור במר סעדיה, אולם דוד בן זכאי,
אשר מטרתו היתה לחזק אשיות פקודתו הרוטמה ידע עת לכל הפץ והכיר בשכלו,
כי רק איש כמר סעדיה מוכשר לעמוד בפרץ בזמן כזה. סופו מוכיח על תחלתו,
כי דוד בן זכאי רק על בצעו ועל תועלתו שם עיניו, כי במר סעדיה ראה איש
אשר יחזור עמיה ליושנה, ומזה תבוא תועלת גדולה לבית הנשיאים, אשר בכלל
רק אחרי בצעם לבס הלך כאשר רמו כבר רב שרירא גאון באגרתו הנודעה. מעבר
השני האמין דוד בן זכאי, כי בהיות רב סעדיה איש זר מארץ נכריה יהיה כלי
חפץ בידי הריש גלותא לעשות על ידו מה שלבו חפץ. וכן נקרא מר סעדיה
לסורא ועד מהרה הרים קרן הישיבה בכבוד והחזיר עמרת גדולתה ליושנה. ובכל
הארצות אשר שמע סעדיה מגיע גדול כבוד הגאון, אשר תורה וחכמה בו נמצאו.

רב סעדיה היה הראשון מן הגאונים אשר הכיר חסרון גדול בזה, כי עד עכשיו לא שמו הרבנים לבם לתורה שבכתב, לעשות פירושים ותרגומים בלשון המדברת בשביל העם ולדאוג להתפשטות למוד הלשון. וזה היה נמצא אז או ביד הקראים או ביד אנשים, אשר היו יותר רעים מהקראים, הם כת הלצים כחוי הבלכי. כן שם עיניו להשכיל את העם ולהורותו דעה, למען לא יהיו עוד בני ישראל כבהמה בבקעה החולכת אחרי מוליכה מבלי חקור ודרוש. אלה היו כלי מלחמה אשר השתמש בהם רב סעדיה והם היו בודאי נאותים ומביאים תועלת גדולה לעם ישראל. רבנו סעדיה היה הראשון מן הרבנים אשר נטה אחרי פשט הכתוב. לפרש בו את התורה, כדי לחככה על העם, אשר כבר נקעה נפשו מהמדרשים ה"עבים כשקים", אשר אחריהם נמו הרבנים עד הנה ובשביל כן לא היו דבריהם ערבים על שומעיהם. ועוד עשה רבנו סעדיה פעולה יותר נמרצה בתרגמו את כה"ק בשפת העם הוא שפת ערבית, למען תהיה שומה בפי כל החסון, וגם בזה הראה רבנו סעדיה את רוחו הכביר, כי לפעמים נטה מן המסורה ותרגם ופירש ע"פ החקירה והאימון. ואמנם עלינו לבלי להגדיל הדבר יותר מדאי. כבר חויתי דעתי, כי הנקוד, אם כי דבר גדול היה, לא נעשה ע"י הגאונים וחכמי הישיבות כי ע"י מלמדי תינות ובשביל כך לא היה כל כך עוד מקודש בין העם כמו בימינו אלה. ואם אמנם לא נצדק להחליט, כי הקראים ברו את הנקוד, יען כי נראה כי לפעמים עשו את הנקוד ע"פ מדרש התלמוד (ולזה אקדיש עוד מאמר מיוחד ואראה זה אי"ה בראיות ברורות). הנה גם לא ידך ניסא עלינו לדעת, כי פעמים אין מספר לא שמו המנקדים לב למדריש התלמוד ונקדו ע"פ פשט ובאור יותר מתקבל אל הלב, ואם נחפוץ לעמוד על עיקר הדבר, איך נראה שני הפכים מתאחדים בנושא אחד, עלינו לבא עוד הפעם להשערותנו, כי אמנם מציאי הנקוד לא היו קראים בזוי התלמוד, אבל לא היו גם רבנים קנאים מכבדים את התלמוד יותר מדאי, כי אם אנשים חכמים, אשר עוד מרם נולד ענן כבר הציצו ברוח חפשי והסירו עול התלמוד מעל שכמם בהרבה דברים ופי' כפי העולה על רוחם. ובמקומות אשר פי' התלמוד ושב הלהם נקדו לפיהו ובמקומות אשר לא ישר בעיניהם נטו מאחרי הקבלה (וכ"ז נוכיח במקום אחר בראיות ברורות). ואמנם השכיל רבנו סעדיה לעשות, כי בתרגומו ובפירושו אחז בשטה הישרה הזאת ולא היה רבני גלהב יותר מדאי, ומה שתפיש אותו ר' דונש בן לבראט ואמר: "חלילה לנו לפתור דבר שיובילנו להפר נקודה אחת מלשון הקודש שבו יזמרו לאלהינו המלאכים בשמים וישראל בארץ" (תשובות דונש בן לבראט צד 2), אשר מזה נראה לפי סקירה ראשונה, כי בימיו (דור שלישי לרבנו סעדיה שהיה זקנו של דונש) כבר נתקבל הנקוד בתפוצות הגולה ונצדק קדש; הנה עלינו לדעת המקום והזמן, ששם ואז השמיע היהיר דונש דברים האלה. דונש התחמד לפני השר חסדאי בן יצחק שפרוט, אשר אין ספק שהיה איש תקיף, ועשיר וגדול ליהודים, אבל ספק גדול הוא אם היה גם חכם, רק כדרך הרבה מעשירים התפאר במה שאין בו וקשט עצמו בנוצות של זרים, כמו שנדע מדרכו נגר ר' מנחם ב"ם. ולפני עשיר ותקיף כזה, וגם בעל דת גדול (כמו שנראה מיחוסו לר' חנוך ב"ר משה) היה בכח השארלאטאן הספרותי (! sit venia verbo)

להתחסד נגד רבנו סעדיה גאון ולהחליט כי הסותר נקודה אחת מן הנקוד מכלכל
הלשון שבה יזמרו המלאכים בשמים. יהיה איך שיהיה, אנחנו רואים, כי מר סעדיה
גאון אחז בשכיל הזהב, בדרך הממוצע, אשר תפארת היא לעושיה, ותפארת היא
לו מן האדם. כן חקר רבנו סעדיה במהות הלשון וחבר אגרון אשר קלסו הראב"ע
המכנה לרבנו סעדיה בכלל: "הראשון מזקני לה"ק"; ואמנם אין די מלים באר
רוב התועלות אשר יצאה מהפעולה הזאת, לא רק להכרת שמוש הלשון וכלליה
ודקדוקיה, כי אם עוד יותר הרבה מזה, כי חדל למיד הלשון להיות מוניפולין בידי
הקראים ובווי האמונה, ועי"ז קבלה הדת הרבנית תנועה הזקה ונכבדה מאד, ובידענו
רוב היחס שיש בין בכל וספרד נוכל להחליט בפה מלא, כי החקירה המדעית על
שדה היהדות החלה תקופתה ע"י רבנו סעדיה גאון וספריו המחוכמים.

והנה ידענו כי בזמן ההוא סכנה גדולה נשקפה להיהדות הכתובה
והמסורה ע"י דעות נפסדות משתי הקצוות, מעבר האחד הזיות טפלות והבלי
אמונה, הגשמה נוראה של הבורא והשקפה נפסדה במהות היצור, ומעבר
השני פלסופיא של הפקרות ושל הוצפא, הספרות של הקבלה כבר קמה
בזמן הגאונים כאשר כבר אמרתי למעלה וגם מדרשים של דופי "עבים כשקים"
נפוצו הרבה למאד בין העם ויציצו כעשב השדה לטמטם את הלבבות ולהרגיל
את העם בדעות כוזבות וגסות, בהזיות והבלים, אשר עממו אור היהדות
האמתית. עי"ז נכנסה גם רוח פסקנית והתנגדות בין יחידי סגלה, אשר לבם
לא הלך אחרי הבלים כאלה. וכאשר יונה בטבע הענין, כי כל כח דוחק
בחזקה יוליד כח כדמותו מתנגד לו, הלכו אלה החכמים, או המתחכמים,
עד הקצה האחרון מעבר השני, ללעוג על היהדות, ואין צריך לומר כי
התלמוד היה להם לזרא ותמיד לעגו בהגדות המתמיהות ומאמרים הזרים, כי
אם גם בתורת משה הצרופה שלהו פיהם לרעה לדבר עתק על אמרות
אלוה הצרופות. הרבנים וחכמי הישיבות היו קצריייד לעמוד בפרץ, כי נגד
מחלה מסוכנת כזאת בגוף האומה אפשר להשתמש רק באמצעים של חכמה
ודעת אמתית, ועי"ז רננו המתנגדים הראשונים להגאונים (נקראם קראים או
לא), כי העם משוקע בפתיות נוראה ומאמין בכל הבל. "ואיך אחריש ודרכי
עובדי ע"ז בין מקצת ישראל יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל
המתים ואומרים: יא ר' יוסי הגלילי רפאני, הכטינני! (בי! ר' יוסי הגלילי
רפאני ותן לי הריון!) ומדליקים הנרות על קברי הצדיקים ומקטירים לפניהם
על הלבנים וקושרים עקדים על התמר של הצדיק לכל מיני חלאים וחוגגים
על קברי הצדיקים המתים ונודרים להם נדרים וקוראים אליהם ומבקשים
מהם לתת להם חפצם". (סהל בן מצליח הכהן הקראי בלקוטי קדמוניות
נספחות צד 32). ואף כי הקראי הזה היה בן דורו של רבנו סעדיה וכתב
אחרי פטירתו, עם כל זה ברור, שגם קודם לכן משלו דעות נפסדות כמו
אלה ולא הסכימו ראשי הישיבות לתרץ הדברים המתמיהים והסותרים לשכל
הישר, למען לא יכשלו בהם בני החמון (עיין דר"ד לראה"ו ח"ד צד 17).
וכבר דבר קשה הקראי וסי בן נח על הספרים שנבראו בזמן ההוא ויחסו
אותם לקדמונים בזמן ומעלה, כאלו יצאה מפי המעולים האלה ההגשמת

הנוראה של הבורא, אשר נמצאם באלו הספרים (עיין לקושי קדמוניות דף ל"ט ודרוד ח"ד צד 49 בהערה, אשר שם כוון הרב המובהק ראה"ו הדברים האלה אל נכון). ועוד נמצאו מן הגדולים אשר התפארו, כי להם נגלה אלי' הנביא בהקיץ, ואחד התפאר, כי הוא מכיר בשיתת דקלים, וגם מי שידע הכרת פנים וסדרי שרטוטין וכדומה (עיין על כ"ז דרוד ח"ד צד 50). ולא יפלא כי נגד זה יצאו המתפקרים וכחשו בכל הדת. וזולת ממה שהבאנו כבר מדברי המלגלגים חוי הכלבי ויהודה הפרסי, שכבר מזכירם הראב"ע, אנו מוצאים במקום אחר: "היום יש בעולם דתות רעות שעומדים ושומרים אורח עול, אשר דרכו מתי און ואומרים כי אין בורא העולם חי אלא ברא העולם וחלף והלך לו. ויש אומרים כי האור הוא בורא הטוב בטבעו והחשך הוא בורא הרע בטבע [הוא דעת הפרסים כנודע] והם דתי אלימנייה (?). ואל רצנייה אומרים כי אין בורא כלל, האור והחשך הם קדמונים בעולם. ודת אלעבדי ואל מגבריים אומר כי בזה העולם השלים (כן תקן הר"ש פינסקר במקום השלום) טוב ורע כי אין תחית המתים לעתיד לבוא. והלך אחריהם משה אלאימפהני (כך תקן לנכון הר"ש פינסקר במקום אלזעפרני, והכונה: איש איספהן) הנודע אבו עמרן הוא דת מושו שאומר אין תחית המתים." (דוקס בספרו Literatur historische Mittheilungen צד 31—30). וכן סלמון בן ירוחם בן דורו של רבנו סעדיה אומר: "מי שאין לו שום יגיעה ושקידה, אלא יסובב ערים (במקום ערום, בל"ס טעות הדפוס, וזה נראה מהמלה הערבית: אלמדן) ושווקים ומבקש ספרי חצונים כמו ספרי הפלוסופיאה וספרי אבן אלדאודי (הר"ש פינסקר מתקן: אבן אלראונדי ועיי"ש בהערה) וספרי אבן סויד המפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו... ואינו מתירא מן חרחמן ואינו מפחד ממנו, וכשיאמר להם: דבר זה אסור הוא, יחשבו לסכל כל מי שמוכיחם ולועגים עליו. וכשחוקרים ודורשים מקצתם עם מקצת (ר"ל מקצתם) בוועטים בה' ובתורתו..." (לקושי קדמוניות צד כ"ח).

כל זה ראה רבנו סעדיה, כי מצב העם ברוחניותו ברע הוא, כי פרעוהו למודים זרים, את שתי קצותיו אכלה אש, הכפירה מעבר האחד וההבל מעבר השני. "כאב לבי על מיני מן המדברים והתעורר נפשי לעמנו בני ישראל ממה שראיתי בזמנו מרבים מן המדברים המאמינים אמונתם בלתי זכה ודעותיהם אינן ברורות, והרבה מהמכחישים מתגדלים בהפסד ומתפארים על אנשי האמת וכו'" (הרס"ג בהקדמה לספרו אמונות ודעות). ובפרט היה הרס"ג הראשון בחכמי ישראל אשר שם עיניו על המקצוע הנכבד הזה להראות ולהוכיח, כי החכמה איננה צרה להתורה, כי אם עוד להפך, שע"י החכמה תתעצם הדת, ולא יביא העיון והלמוד לידי כפירה, יען כי מצוים אנתנו לתור ולבקש חכמה ועיי' תבנה ותכונן הדת ביתר עז. ואמנם החכמה מביאה לידי דעות טובות וישרות ולידי אמונה ברורה וצרופה, אבל עכ"ז צדקה עשה הקב"ה עם האומה הישראלית שנתגלה לה ונתן לה דת מורשה, יען כי דרך החכמה דרך רחוקה היא. "והמבוקש היוצא על ידי העיון לא ישולם כי אם במדה מן הזמן ובמדה מן ההשגה במופתים עיוניים. ובהיות

גם מונעים רבים אשר יכבידו עלינו מלאכת העיון, מונעים בעבור חסרון ההכנה, מונעים בעבור התעצלות טבעית, ומונעים מפני שהספקות שולטים באדם ומבלבלים אותו. ע"כ צדקה גדולה עשה עמנו הבורא ששמרנו מכל אלה הטרחים כלם ע"י שגלה לנו ענין התורה שהיא כוללת האמתיות שיביא אליהן העיון. ואז אם יאריך הזמן למעיין ממנו עד שישלים עיונו לא יחוש לזה. ומי שיתאחר בעבור דבר מונע מזה לא ישאר בלי דת, ומי שלא ידע לעיין תהיה דתו שלמה לו ומגיע אליה. (ג"כ שם); — הפעם שמענו דברים ברורים ויקרים, אשר אמנם הם פנת דתנו וחכמתנו ובינתנו לעיני העמים. הדת תכיל אמתיות מן המוסר ומן השלמות בהחלט, אשר נגיע אליהן ע"י העיון והלמוד, והן הן גבורותיה והן הן נוראותיה של הדת הישראלית, שהמכוון ממנה הוא מה שיחייב השכל ונשיג ע"י הלמודים. אולם יען כי לאו כל מוחא סביל דא להגיע אל השלמות ע"י החכמה והדעת לכן דת מורשה תנחיל מאבות לבנים את האמתיות האלה בלי חקירה ודרישה. וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל היא תורת המוסר אשר יעשה אותה האדם וחי בה. ואולם על איש נלבב, אשר חננו אלהים דעה בינה והשכל, לתור ולבקש אחרי שרשי הדברים ולעמוד על אמתתם ע"י הבקור והחפוש, כי זאת היא תורת האדם המעלה, אשר נתן ה' בלבו להכיר את בוראו ולדעת האמתיות על בורין ע"פ החקירה והדרישה. זה הוא רעיון יקר מאד וראוים הדברים למי שאמרם, וכבר נראה בהם את רבנו סעדיה חותר לעלות אל מרום ההשקפה המדעית.

אם נשים עין על השטה הפלסופית של רבנו סעדיה, הנה מוכרחים אנחנו להודות שלא נמצא בה חקירה עמוקה ומקפת כל היצירה, ובאמת לא שם פלוסופיא יאות לחקירותיו, כי אם בשם חקירה דתית, להעלות האמונה משפל המדרגה בהשקפות פחותות, המוניות וגסות, אל מדרגת החקירה, תהיה אמתית או לא. וזאת היא מטרתו, אשר שם לו מר סעדיה בחבוריו בחקירה, "כשיהיו דברי התורות מתקיימות בחקירה ובעיון הברור" (בהקדמתו לספר האמונות והדעות).

יסוד כל דת הוא האמונה בחדוש העולם, בבריאת כל דבר הנמצא מאין ליש. וע"פ ההשקפה הדתית של הימים ההם, משתדל רס"ג להעמיד האמונה הזאת ע"י מופתים וראיות. מעצמו מובן שלא נלך אחרינו לבחון את כל ראיותיו, אם נאמנות הן אם לא, ולא נקה השקפותינו וידיעותינו בימינו אלה לאמת המדה למור בה השקפה הדתית של מר סעדיה. ואחרי כי הוא יבטל דעות אלה המאמינים בקדמות העולם, יען כי אי אפשר לפי השקפתו שיהיה הדבר מחדש את עצמו, וחיובו שזולתו עשהו, הוא מחליט שכל היצירה היא יש מאין, ולא כי נאמר כי היה איזה חומר קדמון וממנו נתפתחה הבריאה בצורתה הנוכחית (כאשר סובר כן גם ר"י הלוי), כי חדושו מחייב שיהיה העצם נברא ומוחלל (ר"ל ומותחל). לפ"ד אם נאמין במציאות חומר קדמון שהנמצאות נבראו ממנו, הנה ישתנה הוא והבורא בקדמות, וגם תהיה זאת הגבלת כח היוצר, יען כי אם נאמין בחומר קדמון,

עכ"פ כבר שמנו גבול וקצבה לכל הנמצאות, שהיו יכולים להבראות רק ע"פ הנמצא בחומר קדמון הזה, והתחייב שלא יוכל לו לברוא ממנו דברים ולא היה נשמע לו להפעל כרצונו ולהצטייר כחפצו. לפי זה יבוא רבנו סעדיה לידי מסקנא, "אשר יצא לנו מן המושכל הוא הכתוב בספרי הנביאים, כי הגשמים תהלתם מאת הבורא". ובדרך הזה הוא מוסיף והולך לאמת דעותיו והשקפתו הדתית להחזיק רעיון האמונה בחדוש העולם, כפי המובן בימים ההם. וכל זה בנוי על ההשקפה המדעית של זמנו, ולא נוכל לבקש מרס"ג דעות יותר אמתיות בידיעת הטבע ממה שנתגלה בזמנו, ובפרט מה שחותר שם (מאמר ראשון), לבטל דעת האטומיסטים האומרים: "כי גשמים לא יודע מה הם, נקבצו אל המקום הזה ונרחקו ונלחצו, ומה שהיה מהם קל מהר לעלות למעלה ושב שמים וכוכבים, ומה שהיה מהם כבד שקע למטה וכו'". ורס"ג כנה אותם בשם "סכלים", וזה נוכח לסלוח לו, מאחרי שמלך הפלסופים, אריסטו, מלא ג"כ פיו שחוק על האטומיסטים ודעותיהם. אם כבר הוכיח רס"ג לפי דעתו אמתת האמונה בחדוש העולם ע"י בורא (מאמר ראשון) יבוא ע"י להוכיח, כי אין הבורא אלא אחד (מאמר שני) וכי הוא בלתי משתנה ואינו נופל תחת השנוי, כי איננו גשם רק רוחני ומציאותו בלתי נפסדת ע"י כל הסבות המפסידות את הגשם. וכל מה שיתבאר לנו מן כחות הבורא ופעולותיו הוא מוקף בתארו הרמים שהם הכמתו וגבורתו. אולם בזה לא סרנו מדרך הדת הנמסרת ע"י הנביאים, כי הוא יתברך, אחד, חי, יכול, חכם, יען כי כל אלה התארים נמצאים בו ואינם תארים נוספים עליו. ולא נשאר עצם ולא מקרה ולא מה שיתואר בו, אלא שכבר נכר ונגבל ונכלל והתקיים שזה העושה עשהו. א"כ מה שנבדל ממציות השם הוא יציר כפיו, ואין דבר בעולם, כי אם העושה והעשוי.

ומאחרי שמציאות הבורא היא רוחנית, לא תפול השגתה תחת גדר החושים כי אם השגתנו מהבורא היא השגה רוחנית. ואם נתקשה איך באפשרות להשיג "הבורא יתברך וחוש מחושינו לא נפל עליו? ואומר כאשר יתקיים בה הטבת הטוב וגנות הכוב וחושינו לא נפלו עליו". אלא הכל הוא ע"י השגה שכלית ובהשגה כזאת הכירו הנביאים את הבורא, אלא בשעת ההתגלות ברא ה' דבור וזה "הגיע באויר אל שמע הנביא או העם". באופן זה נקיים אמתת הנבואה מבלי שנגשים הבורא בהשגתנו.

על ידי היסודות האלה כבר אמר הגאון דבר גדול, א) שהעולם איננו במקרה ואיננו קדמון כי אם מחודש ברצון הבורא ובכוונה; ב) שהבורא רק אחד ובלתי משתנה, א"כ "היתה בריאתו [של העולם] לדברים טובים וחסד ממנו". ע"פ הדברים האלה יש להאדם סבה מוסרית וקיומו, ראוי שישתדל להשתלם בה. רבנו סעדיה הוא מוצא חסד גדול מצד היוצר בבריאת העולם בכלל והאדם בפרט. "תחלת הטבתו לברואים שחננם: ההויה, ר"ל המציאו אותם אחר שלא היו". וא"כ היה ג"כ הכוון שישתלמו ויגיעו להצלחתם. ואולם "מה שיקיף השכל ויחשוב בו ויאמר: הוא היה יכול שייטב

להם ההטבה הגמורה ויצליחם ההצלחה המתמדת מבלתי שיצום ויוהירם?
אבל יראה שטובתו בדרך ההוא טוב להם, בעבור מה שישתלק מעליהם
„מעניני הטורת... כי... סבת הגעתם אל הטובה המתמדת בהטריחם במה
„שצוה בו הוא יותר טוב, והוא שהשכל דן שיהיה מי שמגיע לטובה על
„מעשה שהוא עבד בו יש לו כפל ממה שיגיעהו מן הטוב מי שלא עשה
„דבר, אבל הוא [הבורא] מתחסד עמו... וכאשר הדבר כן נטה בנו בוראנו
„אל החלק היותר להיות תועלתנו על הגמול...“ עם זה בא רס"ג לענין
התורה והמצות, אשר (לפי ידוע לי) הוא היה הראשון שהלק בין מצוות
שכליות שהשכל מחייב עשייתן ואזהרתן, ומצוות שמעיות, אשר הוא
יותר בשכל והתורה צותה בקצתו ואסרה בקצתו. וגם בחלק הזה מן
המצוות מראה הרס"ג כי יש בהן המטרה התכליתית „לחבב לבני אדם הדרך
הישרה, כדי שיגיעו אל מעלות“. וכאשר יחקרו רוב המצוות האלה השמעיות
ימצא להן מן סעיפי העלילה ותועלותיה דברים רבים ותכמת הבורא בדעתו
למעלה מכל מה שישגיגהו המדברים. וכאשר נודה בתועלת המצוות השכליות
מוכרחים אנו להודות בתועלת הנבואה ונכה על קדקד אלה „שאומרים
כי אין לבני אדם צורך לנביאים וששכלם מספיק להישירם במה שיש בהם
מן הטוב ומן הרע“. ואחרי שהוא מאמת את אמנת הנבואה ע"י הספורים
הנאמנים ומוכיח שבעל כרחנו אנו מודים שיש מסורה נאמנה ואמתית,
שאלמלא זה „לא היה מגיע האדם לדעת, שזה קנין אביו וזה ירושת זקנו,
„וגם לא היה מגיע לדעת שהוא בן אמו, כל שכן שיהיה בן אביו, והיו
„עניני בני אדם בספקות עד שלא יאמינו, כי אם במה שיפול חושם עליו
„בעת נפילתו בלבד“ ויפסד המדע הנסיוני. א"כ נקח לנו זה לאמת המדה,
שכל מה שלא יפול בו הספק וההכחשה יאומת לנו. „כי ההגדה יפול בה
ההפסד מה שלא יפול במוחש משני צדדים. אחד מהם מדרך הסברא,
והאחר מדרך ההזדה“ (ר"ל או שהדבר אי אפשר מפאת שיתנגד אל
השכל, או שיש עליו מכחישים). אולם זה אינו בנוגע לספורי התורה, כי
דבר שהוא נגד הסברא, או שיש עליו מכחישים, בהכרח שלא יהיה בו
ההסכם מצד כל העם, ואי אפשר שלא יודע מזה. ואנחנו הלא נראה כי
„הגדת... בני ישראל על אלה השלשה שרשים (הגמול והמצוות והספורים
הנקשרים בהם) נצלת מאלה הטענות“. והיה אם יאומת אצלנו, כי התורה
אמתית היא, ראוי לנו להאמין שהיא נצחית וכי לעולם לא בטל כחה וקיומה.
ובדרך הזה הוא הולך ומבאר אמנת התורה ואלהותה ומתיר כמה ספוקות
וסתירות נראות בהשקפה ראשונה.

ומה שאמרנו, כי המכוון במצוות התורה להישיר דרך האדם ולהובילהו
במסלה אשר על ידיה יגיע אל הטוב והישר, יביאני להקור „אחרי מהות
האדם ועצמותו ומעלתו בין הברואים, כי ידוע הוא שרס"ג העמיד את האדם
בשטתו הפלסופית-הדתית על מדרגה גבוהה ושהוא יותר מן המלאכים (ממה
שמוכיר בשמו הראב"ע וחולק עליו). ולפי דעת מר סעדיה, אם נחקור „מי
הוא המכוון בכל הברואים... נמצא המכוון הוא האדם“. ודבר שאין צריך

לומר, כי לא נלך אחרי הרס"ג לראות מופתיו וראיותיו במקצוע זה, כי כל השקפתו בנויה על ידיעה פשוטה מאד בסדר הטבע, וכל מה שכתב בזה, יפה כתב בעתו, טרם נפרצה חקירת הטבע האמתית. לפי דעת רס"ג האדם הוא המטרה התכליתית של כל הבריאה, ואם נשאל: "איך תהיה הכונה מכל אשר בעולם על האדם, והנה אנחנו רואים גופו קטן ונבזה?"... אולם, "אף על פי שגופו קטן, נפשו רחבה משמים והארץ, כי מדעו כולל כל אשר בו, עד שהגיע לדעת מה שיש למעלה מהם, אשר בו הוא עמידתם, ר"ל הבורא יתברך". וא"כ חלק אלוה ממעל שיש באדם הוא הנפש יש לה ערך גדול. אמנם "התאמת כי הנפש ברואה"... "אבל הבורא ברא אותה עם שלמות צורת האדם... והיא מקבלת האור כאשר יקבל הגלגל [ר"ל כמו שיש לגלגלים מציאות לעצמם בלתי תלויים באחרים והם עצמים רוחניים לפי דעת הקדמונים] ותהיה בו מאירה. אבל עצמה יותר דק מן הגלגלים וע"כ היתה מדברת...". לפי דעת רס"ג כחות הנפש הם לעצמם ואינם תלויים בדעת החושים; "מעשי חכמתה והנהגתה בלתי הגוף". "כי היא חכמה לעצמה מכמה פנים... כי לא יתכן שקנתה החכמה מן הגוף, כי אין זה מענינו... כי הסומא רואה בחלומו כאילו הוא רואה (?)" "לכן טעה עוד מי שחשבה התקשר החושים והסתבכם והפגשם, והיא היא הנותנת לכולם החוש, ואיך יתנו להם הם העצם"? [א"ש: דעת רס"ג אם כי לא הבין אותה מנקודת האמת ע"פ חקירת הטבע יש בה גם מצד ההשקפה האמתית, וכן היא דעת גדולי החוקרים האידיאליסטים, שכל מה ששייגו החושים איננו כלום בלתי ציור הנפש כלומר השכל, ואם למשל יראה חוש הראות לא ראה כלום, כי אם הברקה בעלמא, אלא שהציור האמתי ישיג ע"י כחות השכל ושוהו ציור השכלי, וחולקים ע"י המטריאליסטים, ואין כאן מקום להאריך]. מושב כחות הנפש לפ"ד רס"ג (והוא דעת כל הקדמונים) הוא הלב, ואמנם היא צריכה לגוף "שהיא לא תפעל אלא בגוף". וע"פ הדעה הזאת הוא הולך ומבאר סבת הדבר, שנתנה הנפש בגוף, והוא מבטל דעת האומרים, כי בזה הרע היוצר להנפש, יען כי הדעה הזאת היא "מתכלית השקר", "כי פעליו כולם ישרים וטובים, ולא ברא הבריאות כ"א להועילם ולא להזיקם". "כי אלו היה מניחה [הבורא את הנפש] נפרדת [מן הגוף] לא היתה מגעת אל נועם ולא אל הצלחה ולא אל חיים מתמידים, כי הגעתה אל כל אלה איננה כי אם בעבודת בוראה, ואי אפשר על חק הבניה אל העבודה כי אם בגוף, מפני שעמו היא פועלת כל פועל, כמו שהאש אי אפשר לה להראות כ"א בהתלותה בדבר... ואלו נשארה הנפש לבדה לא היתה פועלת דבר".

הנפש ההיא, לפי מה שציירה הרס"ג היא בעלת בחירה ועונש. כי האדם בעל הנפש הוא ברשות עצמו להרע או להטיב. כי הבורא "שם הבחירה ברשותו וצוהו לבחור בטוב". והדעה הזאת מוכיח רס"ג מצד המושכל, כי "אם היה מכריחו [לאדם על מעשיו] לא היה ענין לצוויו והזהרתו אותו. ועוד... לא היה נכון לענשו עליו". וגם היה מצד היושר

שיהיה הגמול שוה לעושה טוב ולעושה רע, כי שניהם מצווים ועומדים ע"ז ועושים הם רצון מי שבראם; „כמו שאם היה חכם משים אחד משני אומנים לבנות והשני להרוס יחייב לתת שכר שניהם“. ואמנם הבורא אינו חפץ ברשעת הרשע, ואם נשאל, איך יתכן שיהיה דבר בטציאות נגד חפץ הבורא, ע"ז נשיב, כי אמנם הבורא אינו מואס בזה מצד עצמו, כי אם ע"י שמויק להאדם, וזה נתן ברשותו להטיב או להרע. מובן מאליו כי גם הרס"ג לא עלתה בידו להתאים את הבחירה עם ידיעת הבורא, ולפי דעתו הבורא „וודע הדברים על אמתת היותם, ומה שיש מהם ממה שיחדשהו [האדם] הוא כבר ידע שיחדשהו, ומה שיש מהם שיבחרהו האדם, כבר ידע שהאדם יבחרהו“. וע"פ הדברים האלה הוא מבאר מהות הזכיות והחובות, הגמול והעונש, ומבטל דעת האומרים, כי „כיון שהבורא הוא שופט צדק, לא היה מביא יסורין על העוללים, כי אם על חטא שחטאו נפשותם בעת שהיו בגוף אשר קודם גופם“, לכן יש „אנשים ממי שנקראים יהודים“ מאמינים בגלגול הנפש, וענינו „שרוח תשוב בשמעון ואח"כ בלוי... ויש רבים שאומרים... שתהיה רוח האדם בבהמה ורוח הבהמה באדם ודברים רבים מזה השגעון“. ואולם רס"ג מחליט, כי הגמול והעונש אינם מה שנראה אנו לעינים, כי אם הכל נגלה בחכמת הבורא ויש גמול ועונש לעתיד לבוא אחרי הפרד הנפש מן הגוף. ויען שאי אפשר להבין צדקת הבורא בעוה"ז „מפני שצדיק ורשע שוים בו“, התחייב לרמוז בו אל חיי העוה"ב. וע"פ הדברים האלה מבאר הגאון מה הם חיי עולם הבא, כי הוא, „מדור העוה"ב, אין בו לא מזון ולא קנין ואין צורך לעדות ולא לצמח ולא לנהרות ולא להרים ולא לנחלים ולא לכל דבר שדומה לזה“. ולפ"ד הרס"ג תשתנה גם הטבע, כי „בעבור האויר אשר בין שתי קצוות האלה, כבר התברר לנו שהוא מושך גופנו, מה שהצריכנו אל תמורה תחתיו מהמזון, ומפני שיהיו בני אדם בעוה"ב אינם צריכים מזון, התחייב שיהיה האויר להם שלא כטבע האויר הזה, עד שלא יצטרכו אל המזון“.

ואמנם מה שנאמין בתחית המתים, אשר „יחיה (הקב"ה) בעת הגאולה, הנה הגאון מוכיח ע"פ מופתים וראיות לקוחות מן הטבע, כי אין הדבר נמנע ואם הוא אפשר בהכרח שיהיה אמת, שהרי באו עליו מאמרים מן הנביאים המרמזים על הבטחות הבורא. ויען כי באו בתורה יעודים לבלתי שבים בתשובה, שלא יחיו לחיי עוה"ב ולא יקומו בפקוד ה' את מתי-עולם „נתחייבה תחית המתים לכל שב... ומעטים הם מבני עמנו שמתים בלי תשובה“. וענין תחית המתים לפ"ד רס"ג, כי לא ימותו עוד, „אבל מעתיקים אותם מימות המשיח אל נעימות העולם הבא“, ע"פ שאמרו רז"ל מתים שהקב"ה עתיד להחיותם שוב אינם חוזרים לעפרם, וכאשר יקומו יכירום אבותיהם וקרוביהם, ומי שמת סומא או מבוטל מאבריו, אמנם „עומדין במומן ואח"כ מתרפאין“ כדעת רז"ל וכו'. ולא נוכל לכחד כי אמנם הן דעות גסות והמוניות, אולם נראה כי כתבן רס"ג בשביל ההמון, כי כן אומר בעצמו (סוף מאמר שביעי): „וכתבתים על ספר להיות לבני ישראל

לבטחון, והוא שראיתי שהאמונה תתישב בהם בעבור שבעה דברים. מפני שתחית המתים אות גדולה מאותות הבורא הנגלות, ובבטחון בהיותה תוספות בהאמין ביכלתו, וכי כל הנביאים מתקבצים בה. והנה אנחנו היום מתאווים לראות אחד מהם כל שכן כולם, וכל המלכים הגדולים והצדיקים והחכמים מתקבצים בה, עוד אשר אנחנו נכספים לראות אחד בהם. ושקרובי כל אחד מהם אשר התאבל עליהם ודאג להם מחברם, ויראה הבן אביו, והאח אחיו והאזהב אוהבו... והרבה לדברי הנפש אשר הנפשות תלויות בהם יגלו לנו כשיחיו וכי ואלה הטובות חייבו אותי לקיים אמתתו ולהועיל להאומה ולהישירה בו. — כי אמנם להועיל לאומתו כוון רס"ג בכל ספריו ומאמריו. לכן הוא מאמין באמונה שלמה בגאולה אחרונה אשר הודיענו אלהינו ע"פ נביאיו שיגאלנו קהל בני ישראל מן העוני אשר אנחנו בו ויקבץ נפוצותינו... ויביאנו אל עיר קדשנו וישכיננו ונהיה סגולתו ונחלתו. והגאולה תהיה רק אם נשוב אל אבינו שבשמים, ואפילו יבא הזמן המובטח לנו שיגאלנו ולא שבנו אי אפשר שיגאלנו, ולכן הקב"ה מעמיד גזרות על ישראל, כדי לשבר יצרם הרע שישובו אל אביהם שבשמים ואז הוא גואלם. ואמנם מחוזק הצרות הנמצאות יצאו רבים מהם מתורתם וישארו הנשארים המתבררים המזוקקים ואז... תבוא הגאולה.

וזאת היא היהדות וזאת היא תורת האדם הישראלי, אשר נתן לו הבורא תורת אמת לצרפו ולהטיבו באחריתו, וזאת היא התכלית המכוונת בדת-אל אשר נתן לעמו, כי על ידה יגיע הישראלי אל האמתיות טרם שעלה בידו לדעת כל זה בשכלו, ואמנם חיב אח"כ לצרף כל אלה הדעות בכח שכלו והבנתו.

על פי הדברים האלה כתב רבנו סעדיה תורתו וחכמתו, ואמנם לא נוכל לעשות שקר בנפשנו, להחליט כי קלע בכל מקום אל מטרת האמת וכי דעותיו בפלסופיא הן דעות אמתיות וקימות לעד. שטתו הפלסופית היא ע"פ הדעות הרגילות בימיו בין חכמי ישמעאל. אולם הוא פתח הדרך להבאים אחריו ומימיו עד דורנו זה לא חסרו חכמים גדולים לישראל, אשר השתדלו לאחד הדעות הדתיות עם הפלסופיא המושלת בימיהם, איש איש כפי דורו וכפי הדעות המנשבות בזמנו בגלגל ההשכלה, אם ההשתדלות הזאת טובה היא עוד לא נדע אף בימינו אלה ומה גם בדור רבנו סעדיה לפני אלף שנים, שהרי הדעות הנאמנות אודות היהדות והדת הישראלית המושלות בימינו, הן קנין ההשכלה הנוכחית המיוסדת על החקירה התולדתית. וכל זמן שחסרה זאת הלא רק האמצעי האחד היה למען חזק את עם ישראל באלהיו ובדתו, והוא להאיר החשכה של המון העם הבווערים, ולהבריק להם אור הדעת, למען לא תתהפך היהדות הצרופה לפטישיזם, ומצד השני לחבב הדת הישראלית על בניה, למען לא יאמינו המשכילים, כי לנוגה ברק הדעת תמס תלך הדת. בשטח זו החזיק רבנו סעדיה ובמסלה זו דרך אח"כ רבנו

משה בן מיימון וכל חכמי ספרד הגדולים, וכל החולקים עליהם ומראים פחיתות השתדלותם ע"פ האמתיות אשר נגלו בימינו אלה, הרי הם עוצמים עיניהם בחוקה נגד תהלוכות הזמן ולא ידעו כי דור דור ודורשיו, ומה שנגלה לנו לאמת גמורה בהכרח היה נעלם לפני רבות בשנים.

איש כרבנו סעדיה, אשר תמיד עמד בקשרי מלחמה נגד אויבי הדת והאומה ותמיד הרב ומגן בידו, או לעשות מלחמת תנופה באויביה או להגין עליה, לא ימלט, כי לפעמים יחטיא את המטרה ויורה החצי ממנה והלאה. כאשר ראינו את הרבנו סעדיה, אשר למען לפתום פיות המקטרגים מכת הקראים החליט פעם אחת, כי תמיד היו היהודים מקדשים החדש ע"פ החשבון ולא ע"פ הראיה, דבר שהוא בודאי בלתי אמתי ואשר אי אפשר הוא, כי לא ידע רבנו סעדיה כי שקר החלטתו. וכן דעתו בענין שני ימים טובים של גלויות, שהוא סותם את פי המקטרגים בזה, כי כן מעולם צוה ה' את משה רבנו והוא צוה לישראל שיהיו עושים בארץ יום אחד ובגלויות שני ימים. וכן בחפצו להצדיק התורה שבע"פ ע"פ דברים שאין להם שחר, לא לומר בפירוש כיאות לחכם שכמותו: הדת מסורה בידי מנהיגי הדור והם מתקנים בכל דורם לפי ההכרח והנאות, והם המציאו תקנות לישראל, וזאת היא תורה שבע"פ, שהרי מסיני נצטוו בני ישראל: ועשית ע"פ הדברים אשר יורוך, וגם המנהגים שאחזו בהם האבות הם לפעמים מנהגים טובים ומזקנים נתבונן לעשות הטוב והישר וכו', תחת זה הוא בא בדעות קלושות וחלושות להוכיח מציאות תורה שבע"פ ממש ליחושע וכו', כי הדעת לא יתעייב, כי "וכשר ה' לצוות לעבדיו מצוות מאה ויצוה לנביאו שיכתוב חמשים וישימו בפייהם לחמשים האחרים ולא שיכתבו, כמו שיכשר לצוות מצוות ולא יכתבו" כל עיקר. והלא תראה כי אבותינו הרבים (אולי צ"ל הורונו) אשר כל המצוות "היו מקדם ולא נכתבו"⁽¹⁾, כן משנה ותלמוד, היו מקדם ולא נכתבו וכו'.

(מאמר "יהי מאורות" כ"י בביהמ"ד בווינא מובא מראה"ו דדו"ד ח"ד צד 41—140). כן לא טובה מזו דעתו, כי בעשרת הדברות כבר נכללה כל תורה שבע"פ, שהוא רק דרוש פיוטי. ופעם אחת כחש מכל וכל, כי היתה מחלוקת בין בני בית שמאי ובית הלל עד הכאה, עד שפתח לו סלמון בן ירוחם הגמרא והראה לו דברים ככתבם, כי אמנם הובא שם: תנא יהושע אינווא תלמידי ב"ש עמדו להם מלמטה והיו הורגין בתלמידי ב"ה וכו' "לקוטי קדמוניות" (נספחים צד 14) ואין לדרוש מרבנו סעדיה, כי היה לו לדעת המעשים בקורות האומה המשולבים עם הספור הזה⁽²⁾, כי הקירות התולדה לא היו

(1) לדעתי יש כאן רמז לדרוש חכמינו, כי אברהם קיים תרי"ג מצוה וזה היה ערס נכתבו, וא"כ בקנה רצון חפץ לדחות המזפיקים. הם אינם מודים בחזרה שבע"פ והוא בא בדרוש אחד, שאין בו רק הדושו ואיזה רעיון נוספי, להחוכח בענין נכבד כזה.

(2) ר"ש פינסקר בהערה שם המציא תחבולה חדשה להגן על התלמוד, באמרו, אמנם נתאם המאמר בתלמוד, אבל הוא נזמא, ומי הוא יהושע אונווא שנאמין לו? (אגב אעיר שזה כי יהושע אונייט [ולא אונווא] נזכר איזה פעמים בירושלמי וכפי הנראה היה תנא, ר"ל שזה

נפרצות בזמנו, אלא שלא כדון עשה להכחיש המציאות. אולם כל אלה הם דברים קטנים בערך לעמת המעשים הנמרצים שעשה והשאיר אחריו ברכה לדורות, ולא רק במדינת בבל נראה פעלו והדרו על אחיו, כי אם מימים ההם נמשך, כי אהבו בני ישראל את הדעת ובנו היכל ישראל על החכמה, ולא פסקו עוד צנורות ההשכלה לעמנו מדור לדור. חכמתו היתה מעין המתגבר, אשר ממנו שאבו החכמים תמיד והוא היה נר לדרכם.

אם נחפוץ לדעת מה היה גורל האיש הדגול מרבבה בעמו, הלא תספר לנו התולדה דברים מעציבים מאד. חפץ רבנו סעדיה לשבת בשלוח ולתועיל לבני עמו והנה קפץ עליו רגזו של הריש גלותא והדריכהו מנוחה וגם המקרה הזה מפיץ אור על תהלוכות הזמן ועל מצב המוסר בימים ההם. לא נודע בברור, כמה שנים ישב רבנו סעדיה בשלוח על כסאו והרים קרן הישיבה הסורית, והנה פתאם יצא ריב בינו ובין הריש גלותא. זה האחרון חפץ בבצע מעשקות ויהי היום ויבואו לפניו יורשים חולקים בנחלה לדין ואחד משני הצדדים הכטיה לו מעשר מכל אשר יגיע לו שלא בצדק, והדבר היה נכבד מאד, כי רק המעשר העולה בחלקו של דוד בן זכאי היה שבע מאות זהובים. לאור ברק הזהב נתחמם הריש גלותא והוציא פסק דין לטובת המשחד, אולם היה צריך לחתימת הגאונים, כדי שיהיה קיום ואשרתא לדבר. והנה מר כהן צדק הגאון של פומבדיתא חתם מבלי הקור ודרוש, כי הגאונים היו תמיד כלי חפץ בידי העריצים אלו ראשי גלויות בבבל. אולם מר סעדיה גאון ענה, הלא אינכם צריכים עוד לחתימתו, יען כי כבר חתם הגאון מפומבדיתא, כי היה הדבר קשה עליו להעמיד חתימתו על עוות הדין; ויהי כאשר הפצירו בו, כי יאמר, מה עול מצא במשפט הריש גלותא, ראה הכרח לגלות הסוד, והדבר נודע לדוד בן זכאי ויקצוף מאד וחמתו בערה בו. בתחלה שלח את בנו לבקש מהגאון סעדיה חתימתו, וכאשר ענה הגאון: כתיב בתורה: לא תכירו פנים במשפט, שלח את בנו עוד הפעם להפציר בו, ואולם בראותו כי כל הפצרתו לא תועיל, הרים יד ברס"ג. אנשי הבית בראותם זה השליכוהו החוצה ויסגרו הדלת בעדו. אז התגלע הריב בין ריש גלותא ובין רבנו סעדיה וזה האחרון הוסר מגאונות. אכן רס"ג לא שם יד לפה והחרים את דוד בן זכאי והסיר אותו מנשיאות, אולם מעת ההיא נחלק העם לשנים, והיו שני ראשי גולה ושני גאונים בסורא, ושם נקרא איש בליעל כלב בן שראגדו שמו, תקיף ועשיר מבעלי בריתו של דוד בן זכאי, וזה התנדב ששים אלף זוז לשוחד, וע"י פקידי הממשלה, אשר השוחד לקח את לבם, יצא דין על רבנו סעדיה להגלות ממקומו ויתחבא איזה שנים במקום סתר. זאת היתה אחרית הריב, אשר רב רבנו סעדיה לכבוד האמת והצדק וזאת היתה

הלכות ומשנות, עיין סדר הדורות ערך זה). ורש"י ג"כ בקנה לזון דחה לוחם, סהרי הספור הזה נמלא ג"כ בצבלי והוא מסורסס מאוד בלוחם ונשאר פרסומו ג"כ אחרי שנים רבות ונתוכחו אם טוב עשו אז לנעוץ חרב בבית המדרש. וכבר נדע שהענין הזה היה קרוב לפני חורבן הבית והריב הזה היה כוב סולימיקי בין המפלגות השונות.

תמונת היהדות בזמן ההוא, כי ע"י מלשינות ושחד גברה כת הרשעה להדוף ממקומה איש עומד לנשם עמים. אם כי לא באה לנו ידיעה ברורה על זה, הנה נוכל לשער מעצמנו, עד כמה שמחו או הקראים, כאשר נגלה הריב במחנה הרבנים ונראה פרץ נבעה בחומת היהדות המסורה¹). האדם הגדול, אשר החזיר עטרה ליושנה, אשר היה הראשון שנלחם מלחמת תנופה באויבי היהדות התלמודית, אשר השיב מלחמה שעה והציל כבוד עמו, האיש הזה, נדה ממקומו ותחתיו הושיבו את אחד מצעירי תלמידיו, רב יוסף בר יעקב אשר אין לו שם בחכמים.

ולהגדיל העול והחמס הוציאו אויביו קול, כי רבנו סעדיה איננו מזרע ישראל, כי אם בן גרים וכתבו על זה חבור עצבים והתמו עליו דוד בן זכאי ומר כהן צדק הגאון מפומבדיתא, אשר חפץ להתכבד בקלון חברו, וכל זה בלי ספק להשפיל ערכו בעיני ההמון ולהגדיל שנאתו נגדו, וגם הביאו להם עדי שקר ותתימות מסותרים להעיד על רבנו סעדיה, כי בן גרים הוא מבני הנכר אשר בעיר דלאץ אשר במצרים קרוב לפיתום (כאשר הוכיח הח' ר"א הרכבי בטוב טעם ודעת), ובמכתב-עמל שהוציאו הריש גלותא והגאון מפומבדיתא כנוהו בשם: "אפקורס מן הנכרים הדלציוס" והחבירו עליו בזיונות וגדופים. וכאשר ענה להם הגאון בספרו "כתאב אלטארד" (ר"ל כתב של הריש גלותא, והוא ספר "הגלוי") והוכיח, כי הוא מזרע היהודים מיוצאי ירך שלה בן יהודה, הוסיפו אויביו לנבל שמו, כי הכל שקר הוא, וכי ע"י שמיחס עצמו עד שלה בן יהודה הוא עושה עצמו ממזר (כך אבין אני בדברו כלב, באמרו: "וימזר עצמו לאמר מבני יהודה אני", עיי"ש). גם שאלוהו בלעג, מדוע לא הוציא כתב יחושו זה י"ג שנה וכדומה מן ההבל.

אולם סוף סוף בא הקץ לדברי רוח האלה, והריב, אשר שם שמות בישראל, חדל ע"י אנשים טובים וישרים. וזה הדבר אשר העלה ארוכה ומרפא להנגע הזה, אשר כמה שנים עמד בעינו: איש אחד מארץ נכריה בא לדון בבבל נגד איש בבלי, והוא (הנכרי) ברר לו את מר סעדיה לדיין, בעוד שהבבלי ברר לו את הריש גלותא לדיין, ויהי כאשר בא הנכרי לבית הריש גלותא להזמין את הבע"ד השני לפניו וכאשר שמעו אנשי דוד בן זכאי, כי ברר הנכרי את מר סעדיה לדיין התנפלו עליו והכוהו הכה ופצוע. הדבר נשמע בעיר וירעמו כל החשובים פנים והיטב חרה להם, כי נעשתה הנבלה הזאת בישראל, וכי אחרית הריב הזה תהיה מרה, יען כי על ידיו למצות

¹ זכר לדבר אמנם יש, כי בחבור שכתבו אויבי ר"ס נגדו והוניהו עליו קול כי בן גרים הוא, כמאמר רסימה מקראי אחד, המוסיף על דברי הכיזות, כי אמנם כלב בן שאגנדו השיב על סכלות רבנו סעדיה, המיחס עצמו עד שלה בן יהודה, וישאל אותו, מדוע לא יחסם עמך לפני שלם עשרה שנה ליוזא ירך של שלה בן יהודה, (עיי"ן כ"ז מאמרו היקר של ד"ר הרכבי במ"ע Israel. Monatschr. הנספח למ"ע "Jüd. Presse" שנה 1890 גליון 12, וכל דברי העלילה הזאת לקחתי מחס). כפי המוספר משכירא גאון (וזה הוא בודאי בר סמא בענין הזה) היה רק המון העם מתנגדי מר סעדיה, אולם אלו היו נעירי קהלא וכל החשובים.

ומהלומות יקראו כל הימים, ויועדו כל חשובי העדה בבית כשר בן אהרן, והוא היה חותנו של כלב בן שראגדו, איש הזרוע, אשר רק הוא היה מתרחק הריב ומוסיף המדורה בין ר"ם ובין דוד בן זכאי. ויצעקו כלם לאמר: מה הדבר הרע הנעשה בקרבנו, הלא עליך לגדור הפרצה ולדבר על לב התנך שיחדל מריב, כי מרה תהיה באחרונה. הדברים האלה נגעו ללב האיש החשוב הזה ויאות להם לדבר על לב הריש גלותא, כי ישכה כל מה שעבר וישלים עם מר סעדיה, ויעתר דוד בן זכאי לדברי כשר בן אהרן והבטיח להחזיר השלום ולחדול מריב. אח"כ דבר כשר בן אהרן כדברים האלה גם באוני מר סעדיה, וגם הוא נאות לשים קץ לריב, ובאופן זה השלימו ביניהם באותו מעמד ויחבקו וינשקו איש לאחיו. והיה זה ביום תענית אסתר ואז הפילו גורלות מי יסעד אצל מי בסעודת פורים וזכה הריש גלותא בגורל ונשאר מר סעדיה אצלו שני ימים, ולפי שמספר הגאון שרירא באגרתו הנודעת חזר מר סעדיה לגאונות, כי ר' יוסף בן יעקב התפטר ממקומו ולקח רק הספקתו כמקדם ומר סעדיה ישב עוד על כסאו, אולם לא הוברר עוד, אם באמת חזר רס"ג לגאונות.

אולם דברי הריבות והרדיפות שרדפו את רס"ג והצער שצערותו בעלי זרוע — כל אלה המקרים הרעים הקצירו את ימיו ולא ראה עוד מר סעדיה בטוב מזמן ההוא, רוחו חבלה וגם גוו התמוטט על כל העול והחמס שעשה עמו דוד בן זכאי, איש שלומו אשר הגדיל עליו עקב והעוה עליו הדין. מני אז תקפתהו מרה שחורה וקודר הלך בלחץ הזמן. כה היו ימיו מעטים ורעים, עד כי כבה נרו, נר אלהים, ויגוע ויאסף אל עמיו בשנת החמשים לחייו (שנת ד' אלפים תש"ב), טרם מלאו ימיו.

* * *

הנה ראינו קורות חיי איש דגול מרבבה, עומד לנשם עמו. פעולותיו נתנו עז ותעצומות לעם ישראל, אמנם מעטים ורעים היו שנות חייו, אולם חיי איש כזה לא בטפחות ימדו ולא על פי מספר שנותיו נספר תהלתו לדור, כי אם על פי מעשיו ופעולותיו. במלאת אלף שנה לשנת הולדתו ונראה כי שמו עודנו חי בקרבנו וכל חכמי לב בכל העמים יתנו תוקף חכמתו הלא נוכל להמליץ עליו, כי לא חי רק בשביל זמנו, כי אם בשביל עולם הנצח, כי לא כמות אחד העם מת האיש הגדול הזה, הוא עודנו חי ורוחו מתהלכת עמנו. שמו יזכר לדור אחרון, כל ימי היות אמתנו, וכל עת לא יכתד קימה — זכרו לא יסוף מזרעינו!

בילוגראדי, בירח אלול שנת התרנ"א.